

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 364.3-23-021.311 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-8/30>

ПРАВО ЛЮДИНИ НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ

THE HUMAN'S RIGHT TO SOCIAL PROTECTION: MODERN APPROACHES TO ITS UNDERSTANDING

Боднарук М.І., д.ю.н.,

доцент кафедри приватного права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Орловський О.Я., к.ю.н.,

доцент кафедри приватного права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті проаналізовано сучасні концептуальні підходи до розуміння сутності права на соціальний захист, з'ясовано його сутнісні ознаки. З'ясовано, що наука права соціального забезпечення, міжнародні нормативні акти, національне законодавство України як синоніми використовують два таких терміни, як право на соціальний захист та право на соціальне забезпечення. Стверджується, що сутність та природа даних прав є однотипними, але вони різняться за змістовим наповненням, тому не варто їх отожднювати. З огляду на зазначене нагальною є потреба аналізу сутності права на соціальний захист та соціальне забезпечення в контексті сучасної доктрини права соціального забезпечення. Наголошено, що право на соціальний захист є самостійним правовим феноменом, сутність якого не зводиться лише до функцій держави. Природа такого права не пов'язується із його державним та нормативним виразом, адже воно не залежить від волі законодавця та напряму державної політики. Лише держава, яка визнає та гарантує дотримання права людини на соціальний захист, може відносити себе до соціальних. Право на соціальне забезпечення є невід'ємною складовою частиною права на соціальний захист, воно спрямоване на отримання людиною тих видів соціального забезпечення, які передбачені нормами соціального законодавства. Підкреслено, що право на соціальний захист має яскраво виражену природну сутність, яка не може обмежуватись політичною чи економічною волею владного апарату держави. Право на соціальний захист визначається як природне право, спрямоване на гарантування людині гідного рівня життя, визначеного міжнародними соціальними стандартами, яке забезпечується відповідними соціально зобов'язаними суб'єктами. Ознаками зазначеного права є такі: природний та невід'ємний характер; комплексний характер; різноманітна фінансова основа реалізації; спрямованість на створення гідних умов життя, мінімальний вимір яких визначений міжнародними соціальними стандартами; реалізація права на соціальний захист можлива через створення державою економічних, організаційних, юридичних умов; воно поширюється на всіх осіб без будь-якої дискримінації; воно не залежить від тривалості (часу) зайнятості (періоду страхування).

Ключові слова: соціальний захист, соціальне забезпечення, право соціального захисту, право людини на соціальний захист, соціальна держава, гідний рівень життя людини.

The article under studies deals with the current conceptual approaches to understanding the essence of the right to social protection, as well as identifies its essential peculiarities. It has been ascertained that social security law, various international regulations and Ukraine's national legislation apply two synonymous terms in this respect – the right to social protection and the right to social security. As a matter of fact, the essence and the nature of these two rights are actually very similar to each other, however they differ in content and, consequently, cannot be regarded as the same notions. Therefore, there has arisen an urgent need to analyze the essence of the rights to social protection and social security in the context of the modern doctrine of social security law in general. Particular emphasis in this relation has been laid on the fact that the right to social protection is an independent legal phenomenon. Its essence is not limited to the functions of the state, whereas the nature of this right is not associated with its state and normative expression, since it depends neither on the will of the legislator nor on public policy. Hence, only a state that recognizes and guarantees the compliance with human rights and social protection can be considered as social. On the other hand, the right to social security is an integral part of the right to social protection, which ensures individuals' obtaining such types of social security that are envisaged by social legislation. It is essential that the right to social protection has a pronounced natural essence, which cannot be restricted by political or economic will of the state's ruling apparatus. The right to social protection is defined as a natural right that aims at providing a person with a decent standard of living, the latter having been previously determined by international social standards. This right is guaranteed by the respective socially responsible entities. Its major features include: natural and inalienable essence; complex nature; various financial bases of implementation; focus on creating decent living conditions, the minimum dimension of which is determined by international social standards; implementation of the right to social protection is possible through the creation by the state of economic, organizational, and legal conditions; the above right applies to all persons without any discrimination; it does not depend on the duration (time) of employment (insurance period).

Key words: social protection, social security, the right to social protection, social state, decent standards of living.

Право на соціальний захист є одним з найважливіших та фундаментальних соціальних прав, покликаних гарантувати людині гідний рівень життя та задоволення елементарних життєвих потреб. Від рівня реалізації цього права залежить ефективність соціальної політики держави та її правомочність відносити себе до категорії соціальних держав. Важливо усвідомити сутність права на соціальний захист як природного права людини, яке не може залежати від політичної кон'юнктури та економічних можливостей держави, адже воно не дарується, а гарантується державою. Сьогодні у наукових колах не склалося єди-

ного розуміння сутності права на соціальний захист. Існує невизначеність у розмежуванні понять «право на соціальний захист», «право на соціальне забезпечення», а також плутанина у законодавчому використанні даних термінів. З огляду на це важливо охарактеризувати сучасні підходи до розуміння права на соціальний захист як невід'ємного права, з'ясувати його сутність та визначити оптимальні шляхи його максимальної реалізації. Теоретико-прикладний аналіз природи права на соціальний захист є одним з важливих факторів дієвості соціальних перетворень в державі, оскільки він визначає їх напрям та зміст.

Проблема розуміння сутності права на соціальний захист перебуває в центрі уваги науковців. Так, питанням розкриття природи права на соціальний захист займаються у своїх працях В.М. Андрійів, Н.Б. Болотіна, К.В. Бориченко, А.Л. Клименко, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипка, С.М. Синчук, Н.М. Стаховська, Б.І. Сташків, С.О. Устинов, О.М. Ярошенко та інші вчені. Зазначимо, що важливо охарактеризувати сутність права на соціальний захист як природного та невід'ємного права людини, яке покликане гарантувати їй гідні умови життя.

Метою статті є теоретико-прикладний аналіз сутності права людини на соціальний захист, з'ясування його змісту та визначення оптимальних шляхів його реалізації.

Сучасна наука права соціального забезпечення оперує, як правило, двома основними термінами. Це терміни «право на соціальний захист» та «право на соціальне забезпечення». Досить часто вони не розрізняються за змістом. Крім того, і міжнародні соціальні стандарти, і національне законодавство, і правозастосовна практика використовують ці терміни як абсолютно рівнозначні та ідентичні за правовою природою. С.М. Синчук вбачає проблему у відсутності законодавчих дефініцій і певній непорядкованості законодавчого використання термінів «соціальний захист» і «соціальне забезпечення» [1, с. 92]. К.В. Бориченко відзначає, що для України як соціальної держави характерна значна зарегульованість права на соціальний захист, що проявляється у великій кількості нормативно-правових актів різної юридичної сили у сфері забезпечення даного права. На думку автора, це пов'язано з тим, що право на соціальний захист є комплексним правом, яке об'єднує певну сукупність взаємопов'язаних та взаємозумовлених суб'єктивних прав, спрямованих на задоволення інтересу правомочного суб'єкта [2, с. 304].

На думку М. Чорної, поняття соціального захисту, що почало активно використовуватися в роки незалежності України і було закріплене в Основному Законі нашої держави, порівняно із широко вживаним до 1991 року поняттям соціального забезпечення має таке специфічне навантаження, як захист від негараздів трансформаційного періоду, ризиків переходу від соціалістичної економіки до ринкової [3, с. 153]. У ч. 1 ст. 46 Конституції України сказано так: «Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом» [4, ст. 46]. Конституційне закріплення права на соціальний захист спричинило ще більше наукових дискусій щодо співвідношення термінів «право на соціальний захист» і «право на соціальне забезпечення». Дійсно, з аналізу норми Основного Закону випливає, що право на соціальний захист ширше за змістом, воно поглинає право на соціальне забезпечення. З цим не погоджується Ю. Кириченко. Він пише: «Закріплення в конституційній нормі терміна «соціальний захист» не можна вважати вдалим для позначення правової категорії, оскільки він позбавлений конкретного змісту» [5, с.52]. Більше того, науковець вважає за потрібне вилучити словосполучення «соціальний захист» з тексту ч. 1 ст. 46 Конституції України, замінивши його терміном «соціальне забезпечення». Н.М. Стаховська зазначає: «З огляду на формулювання ч. 1 ст. 46 Конституції України важко визначити точний зміст і повний обсяг права громадян на соціальний захист. Подібна конструкція зумовлює виникнення таких запитань: «Які права, крім зазначеного права на соціальне забезпечення, включені до змісту права на соціальний захист?»; «Якщо право на соціальний захист включає лише право на різні види соціального забезпечення, то у чому тоді полягає різниця між правом на соціальне забезпечення і правом на соціальний захист?» [6, с. 55]. Відповідаючи на поставлені Н.М. Стаховською запитання,

К.В. Бориченко наголошує: «Соціальний захист не вичерпується виключно здійсненням заходів, спрямованих на подолання та/або пом'якшення негативних наслідків соціальних ризиків, а й передбачає запобігання таких наслідків та їх профілактику» [7, с. 103]. Вчений робить цілком обґрунтований висновок про те, що право на соціальний захист є комплексним суб'єктивним правом особистості, яке поєднує право на соціальне забезпечення і право на здійснення профілактики й запобігання настанню соціальних ризиків [7, с. 103].

С.О. Устинов вважає: «Враховуючи дефініцію, закріплену в ч. 1 ст. 46 Конституції України, стосовного того, що громадяни мають право на соціальний захист, необхідно зазначити, що термін «соціальне забезпечення» є складником поняття «соціальний захист», тому не буде помилкою для законодавчого визначення зазначених вище понять використовувати ці терміни як синоніми» [8, с. 94]. На нашу думку, сутність та природа даних прав і справді є однотипними, але вони різняться за змістовим наповненням, тому не варто їх отожденовати. Отже, нагальним є аналіз сутності права на соціальний захист та соціальне забезпечення в контексті сучасної доктрини права соціального забезпечення.

Більшість науковців розрізняє право на соціальний захист і право на соціальне забезпечення як самостійні права. При цьому останнє вважається складовим елементом першого права. Так, І.О. Горбань стверджує, що термін «соціальне забезпечення» є більш вузьким порівняно з поняттям «соціальний захист». Його можна визначити як діяльність держави щодо безпосереднього матеріального забезпечення громадян у разі настання так званих соціальних ризиків, передбачених законодавством, за рахунок грошових фондів держави, створених для таких ризиків. Водночас соціальний захист – це діяльність (політика) держави, спрямована на створення таких соціально-економічних умов, які унеможливають настання соціальних ризиків для суспільства [9, с. 44].

К.В. Бориченко вважає, що право на соціальне забезпечення є мірою можливої поведінки особи, що спрямована на отримання комплексу матеріальних благ і/або нематеріальних заходів для подолання чи пом'якшення несприятливих наслідків настання соціальних ризиків, адаптації особи до нових умов життєдіяльності шляхом реалізації обов'язків соціально зобов'язаними суб'єктами всіх форм власності і господарювання. А право на соціальний захист, на думку автора, – це закріплена нормативно-правовим актами, актами договірною характеру міра можливої поведінки особи, спрямована на задоволення інтересу щодо отримання комплексу матеріальних благ і/або нематеріальних заходів для профілактики несприятливих наслідків і запобігання їм, подолання чи пом'якшення наслідків соціальних ризиків, адаптації особи до нових умов життєдіяльності шляхом реалізації обов'язків соціально зобов'язаними суб'єктами всіх форм власності і господарювання [7, с. 104]. На думку Р.П. Підлипної, систему соціального захисту (social safety nets) слід розуміти як сукупність неприбуткових програм, які ґрунтуються на принципах соціального партнерства держави, роботодавців і найманих працівників та їх об'єднань. Такі неприбуткові програми створюються для запобігання та подолання бідності, а також допомоги особам, які опинилися на межі бідності чи потребують допомоги з огляду на певні обставини, та реалізуються як на державному, так і на приватному рівні завдяки благодійним організаціям і неформальній допомозі приватних осіб [10, с. 18]. М. Чорна пише: «Соціальний захист – це система економічних, соціальних, правових, організаційних заходів, що забезпечує працездатній людині (громадянину) відповідні умови для поліпшення її добробуту за рахунок особистого трудового внеску, а непрацездатним та соціально вразливим верствам працездатного населення –

гарантії у користуванні суспільними фондами споживання, матеріальну підтримку, зниження податків» [11, с. 156]. М.І. Тимофєєва пропонує розуміти соціальний захист як комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на захист добробуту, гарантованого Конституцією України, кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах, що ґрунтуються на соціальній справедливості й рівності прав [12, с. 172]. С.О. Устинов пише: «Соціальний захист – це діяльність соціально орієнтованої держави, яка здійснюється через комплекс організаційно-правових та соціально-економічних заходів, метою яких є, по-перше, створення для працездатних громадян належних умов для забезпечення своїх соціально-економічних та духовних потреб; по-друге, гарантоване забезпечення громадянам, які потребують соціальної допомоги, рівня життя не нижче від прожиткового мінімуму» [13, с. 94].

Крім того, соціальний захист вчені розглядають у двох значеннях: у широкому – як систему організаційно-правових та економічних заходів щодо забезпечення соціальних прав людини і громадянина в державі; у вузькому – як систему спеціальних заходів щодо захисту окремих категорій працівників і населення з огляду на особливості їх професійного та соціального статусу [14, с. 129].

Отже, більшість науковців, визнаючи самостійність права на соціальний захист, відносять його до соціальної функції держави. Однак у цьому полягає його принципова відмінність від права на соціальне забезпечення. Вважаємо, що право на соціальний захист є самостійним правовим феноменом, сутність якого не зводиться лише до функцій держави. Крім того, природа даного права не пов'язується із його державним та нормативним вираженням, адже воно не залежить від волі законодавця та напряму державної політики. Лише держава, яка визнає та гарантує дотримання права людини соціальний захист, може відносити себе до соціальних держав. Право на соціальне забезпечення є невід'ємною складовою частиною права на соціальний захист. Воно спрямоване на отримання людиною тих видів соціального забезпечення, які передбачені нормами соціального законодавства.

Право людини на соціальний захист є мірилом дієвості та ефективності всієї соціальної політики держави, але не зводиться до її прояву. При цьому не слід ставити можливість реалізації даного права у залежність від фінансових можливостей чи бажань держави. Вважаємо, що вказане право має яскраво виражену природну сутність, яка не може обмежуватись політичною чи економічною волею владного апарату держави. М.М. Шумило цілком справедливо наголошує: «Право має регулювати суспільні відносини, які виникли на основі природного права, потреб людини, а не потреб ідеології, панівної політичної сили чи керівника держави. Держава для людини – ось лейтмотив сучасного права, тільки в такому напрямі українська правова система може бути ефективною» [15, с. 103]. Н.Б. Болотіна підкреслює, що за допомогою соціального права реалізується соціальна функція держави, яка полягає у реалізації соціальних зобов'язань держави через життя економічних, юридичних та організаційних заходів для забезпечення соціальних прав людини [16, с. 231]. М.І. Боднарук розглядає право на соціальне забезпечення як природне і невід'ємне право людини. Вчений пише, що це «категорія, яка відображає особистий підхід до вивчення правового становища громадян у сфері соціального забезпечення, що дозволяє ліпше зрозуміти необхідність удосконалення законодавства з точки зору життєвої важливості, значення права на соціальне забезпечення для людини. Як природне право громадянина воно характеризує рівень, ступінь, обсяг, у яких держава забезпечує і гарантує громадянам його реалізацію» [17, с. 69]. На особливий характер права на соціальне забезпечення вказує С.М. Сянчук, зазначаючи: «Це одне з основних прав людини, яке закріплене на рівні Основного Закону

держави, це природне право людини, що лише визнається і гарантується державою шляхом її активних дій, а не дарується нею. Воно знаходиться в нерозривному зв'язку з правом на життя і має визнаватися за кожною людиною незалежно від її правового зв'язку з державою та виникає в людини з моменту народження і не може бути відчужене протягом всього життя» [18, с. 135]. Зауважимо, що концепція природних прав людини стала фундаментом для Загальної декларації прав людини та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Ключовою ідеєю концепції є те, що індивід отримує права через свою природу, тобто без будь-яких зустрічних умов або дій зі свого боку [19, с.14]. Х. Ханнум підкреслює, що Декларація прямо чи опосередковано послужила зразком для багатьох національних конституцій, законів і нормативних актів, спираючись на приписи яких, відбувається захист прав і основоположних свобод людини. Сьогодні вона, як і раніше, залишається головним джерелом глобальних стандартів прав людини. Саме визнання Декларації всіма державами світу як джерела й гаранта прав принципово відрізняє її від звичайних договірних зобов'язань [20].

Вважаємо, що одним з головних завдань сучасної науки права соціального захисту є формування принципово нової парадигми, заснованої на визнанні значимості права людини на соціальний захист як визначальної цінності. Із утвердженням у вітчизняній правозастовній діяльності та правовій доктрині значимості Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року та практики Європейського суду з прав людини виникло європейське розуміння прав людини. З огляду на це ключовим завданням залишається приведення законодавства України у сфері соціального забезпечення до конвенційного розуміння права. Саме з Конвенцією пов'язана практична постановка питання про відхід від позитивістського розуміння права. Потенційними векторами розвитку сучасної науки права соціального захисту є такі: усвідомлення соціального права людини як невід'ємної природної цінності людини і вироблення доктринальних підходів до його максимальної реалізації та захисту; повна відмова від патерналістського розуміння ролі держави у сфері соціального забезпечення; визнання, запровадження і повне дотримання європейських стандартів соціальних прав людини; пошук оптимального балансу між публічним та приватним методом правового регулювання соціально забезпечувальних відносин.

Отже, здійснення права на соціальний захист не лише спрямоване на забезпечення життя особи/сім'ї на рівні, не нижчому за прожитковий мінімум, а й має більш масштабну цільову спрямованість – забезпечити для кожного достатній життєвий рівень згідно з міжнародними стандартами [7, с. 103].

Право на соціальний захист за своєю сутністю є природним та невід'ємним правом людини, покликаним гарантувати людині гідний рівень її життя. За змістом воно є більш універсальним та об'ємним, ніж право на соціальне забезпечення, оскільки таке право спрямоване як на подолання негативних наслідків соціальних ризиків, так і на запобігання виникненню складних життєвих обставин, максимальну адаптацію людини до таких обставин. Саме спрямованість на створення гідних умов життя є визначальною та системоутворюючою ознакою даного права. А право на соціальне забезпечення покликане гарантувати надання відповідних видів соціального забезпечення. У цьому простежується прямий зв'язок між нормативним закріпленням даного права та його практичною реалізацією. Право на соціальний захист можна визначити як природне право, спрямоване на гарантування людині гідного рівня її життя, визначеного міжнародними соціальними стандартами, яке забезпечується відповідними соціально зобов'язаними суб'єктами. Є такі ознаки даного права: природний та невід'ємний характер; комплексний

характер; різноманітна фінансова основа реалізації; спрямованість на створення гідних умов життя, мінімальний вимір яких визначений міжнародними соціальними стандартами; реалізація права на соціальний захист можлива

через створення державою економічних, організаційних, юридичних умов; воно поширюється на всіх осіб без будь-якої дискримінації; воно не залежить від тривалості (часу) зайнятості (періоду страхування).

ЛІТЕРАТУРА

1. Равевич О. Про використання термінів «соціальний захист» і «соціальне забезпечення» в нормативно-правових актах України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 88–92.
2. Бориченко К.В. Поняття права на соціальний захист. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21D&S21STR=Unzap_2016_3_31 С.305-309.
3. Чорна М. Сутність права громадян на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 151–156.
4. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Кириченко Ю. Право людини на соціальне забезпечення в конституційних нормах України та зарубіжних держав: порівняльно-правовий аналіз. *Національний юридичний журнал: теорія і практика : научно-практичне правове видання Республіки Молдова*. 2014. № 6 (10). С. 51–55.
6. Стаховська Н.М. Соціальне забезпечення чи соціальний захист? *Предпринимательство, хозяйство и право*. 2000. № 8. С.54–57.
7. Бориченко К.В. Співвідношення права на соціальний захист і права на соціальне забезпечення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 1. С. 101–104.
8. Устинов С.О. Співвідношення термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» в законодавстві України. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2. С. 90–95.
9. Горбань І.О. Визначення сутності та співвідношення понять «соціальний захист» та «соціальне забезпечення». *Наукові праці Черноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. 2014. Т. 239. Вип. 237. С. 42–46.
10. Підлипна Р.П. Система соціального захисту населення в Україні в сучасних умовах: сутність і основні складники. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2015. № 1 (1). С. 16–22.
11. Чорна М. Сутність права громадян на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 151–156.
12. Тимофеева М.І. Сутність соціального захисту населення. *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля*. 2016. № 6 (230). С. 169–174.
13. Устинов С.О. Співвідношення термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» в законодавстві України. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2. С. 90–95.
14. Гончаров А. Поняття соціального захисту. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 10. С. 126–129.
15. Шумило М.М. Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2016. 680 с.
16. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. Київ : Знання, 2005. 381 с.
17. Боднарук М.І. Право на соціальне забезпечення – природне і невід’ємне право людини. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Вип. 82 : Правознавство. Чернівці : ЧДУ, 2000. С. 65–69.
18. Синчук С.М. Поняття та зміст права на соціальне забезпечення. Проблеми правового забезпечення праці та соціального захисту населення України в сучасних умовах. Збірник матеріалів круглого столу (30 березня 2007 р.). Чернівці, 2007. С. 129–135.
19. Клименко А.Л. Стандарти і гарантії соціального забезпечення: міжнародно-правовий і вітчизняний контекст : монографія. Харків : Юрайт, 2019. 176 с.
20. Ханнум Х. Статус Всеобщей декларации прав человека во внутреннем и международном праве. URL: <http://www.hrights.ru/text/b11/Chapter8.htm>.